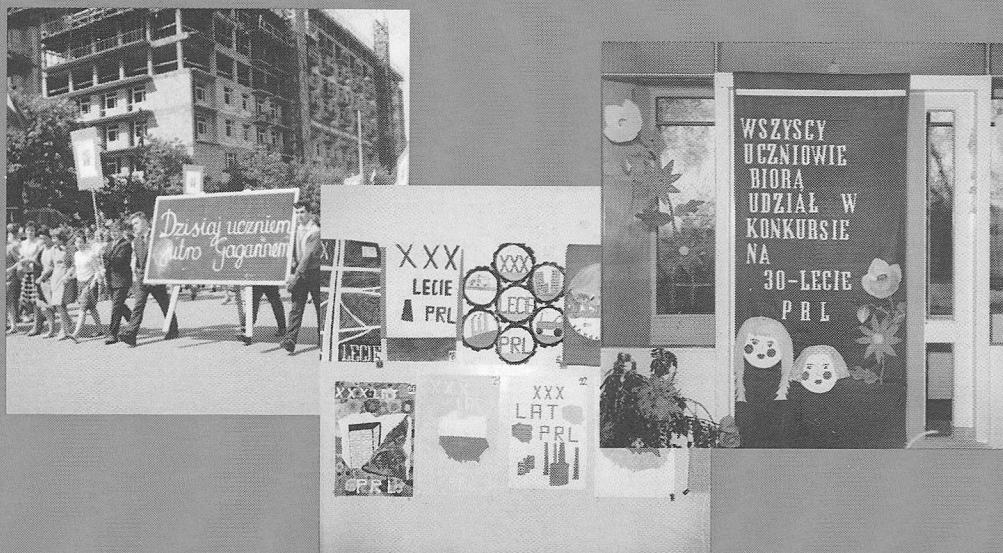

Zaangażowanie? Opór? Gra?

Szkic do portretu nauczyciela w latach PRL-u

pod redakcją naukową
Romualda Grzybowskiego

Zakład Historii Nauki, Oświaty i Wychowania
Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Gdańskiego

SERIA

Szkoła – Państwo – Społeczeństwo

REDAKTOR NAUKOWY SERII

Romuald Grzybowski

KOMITET REDAKCYJNY

Mariusz Brodnicki, Lidia Burzyńska-Wentland, Elżbieta Gorloff,
Romuald Grzybowski (przewodniczący), Krzysztof Jakubiak, Andrzej Kołakowski,
Tomasz Maliszewski, Lech Mokrzecki, Anna Paszkowska, Kazimierz Puchowski,
Jacek Taraszkiewicz, Józef Żerko

RECENZENCI TOMU

prof. zw. dr hab. Stefania Walasek
dr hab. Piotr Petrykowski, prof. UMK

REDAKTOR PROWADZĄCY: Radosław Urbański

REDAKTOR TECHNICZNY: Sławomir Orkiszewski

KOREKTA: Paweł Jaroniak

PROJEKT OKŁADKI: Krzysztof Galus

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Gdański

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek
© Copyright by Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Gdańskiego and authors

Toruń 2013

ISBN 978-83-7780-633-3

CZĘŚĆ VII

NAUCZYCIELE W INNYCH KRAJACH OBOZU KOMUNISTYCZNEGO

Kateryna Shestakova, Roman Tomaszewski

Nauczyciel ukraiński w ZSRR po 1944 roku (polsko-ukraiński dwugłos) 599

Joanna Wojdon

O nauczycielach w NRD 614

Lucyna Roll

Nowy nauczyciel (Neulehrer) jako przykład rewolucyjnych rozwiązań problemów kadrowych szkolnictwa na terenie NRD w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej 620

ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

Piotr Bogdanowicz

Glosa do dyskusji w nawiązaniu do wystąpienia Prof. Ewy Nawrockiej w ramach konferencji „Wściekłość i oburzenie. Obrazy rewolty w kulturze współczesnej” 631

KATERYNA SHESTAKOVA
ROMAN TOMASZEWSKI
(AKADEMIA POMORSKA W SŁUPSKU)

NAUCZYCIEL UKRAIŃSKI W ZSRR PO 1944 ROKU (POLSKO-UKRAIŃSKI DWUGŁOS)

Na pierwszy rzut oka losy nauczycieli ukraińskich w czasach socjalizmu niczym nie różniły się od ścieżek profesjonalnych oraz osobistych ich kolegów z innych republik Związku Radzieckiego. Ponadto niezmiernie dużo wspólnego łączyło ich z nauczycielami całego obszaru tzw. realnego socjalizmu. Prawie wszędzie były identyczne struktury gospodarcze, polityczne oraz kulturowe. Podobne było ścisłe podporządkowanie miejscowej partii komunistycznej oraz komunistycznej utopii. Czy otoczenie i cała rzeczywistość, w których funkcjonowali nauczyciele, wszędzie były podobne? Etyka w zawodach pedagogicznych zawsze odwołuje się do tych samych norm i ma zwykle wiele wspólnego z innymi systemami etycznymi determinującymi zawody zaufania społecznego. Czy w tym kontekście omawiana grupa społeczno-zawodowa na Ukrainie była w II połowie XX wieku takim zaufaniem obdarzana?

W dziejach edukacji na Ukrainie Radzieckiej należałoby wskazać na kilka zróżnicowanych w długości, lecz każdorazowo ważkich etapów; a także kilka determinantów zaznaczających swoją obecność wprost (często instytucjonalnie) lub pośrednio (jako idee lub tradycja). Ich bliższa analiza prowadzi do przekonania, iż być nauczycielem ukraińskim w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (USRR) po 1944 roku oznaczało konieczność pełnienia wielu ról i było dużym wyzwaniem moralnym. W pewnym sensie kryje się w tym analogia do dylematu „Być nauczycielem w PRL-u...”. W przeświadczeniu autorów sytuacja nauczyciela ukraińskiego w jego osobliwie zjednoczonej ojczyźnie rządzonej przez komunistów, była podobna do sytuacji nauczyciela polskiego w tzw. Polsce Ludowej, poczynając od Polski Lubelskiej, a kończąc na 1989 roku. Obie historyczne pedagogie podlegały podobnej periodyzacji, lecz nie były to etapy ani w pełni symetryczne, ani też całkowicie równoległe. Warto jednak prześledzić je przez pryzmat losów nauczyciela ukraińskiego lokowanych zarówno w latach przełomowych napięć,

latach odwilży politycznej i kulturalnej, jak i w perspektywie kryzysu systemowego ZSRR, a następnie niepodległości Ukrainy¹.

Podstawą zmienną były granice Ukrainy. Te które dzisiaj znamy, kształtowały się od marca 1917 roku do późnej jesieni 1944 roku². Ich dynamiczne przemiany w latach 1917–1921 oraz 1939–1944 miały poważne konsekwencje dla ukraińskiej tradycji oraz skromnych własnych doświadczeń państwowych, a więc i dla postaw oraz osnowy wychowania. Przemiany te ciążyły na atmosferze wychowawczej na wszystkich ziemiach ukraińskich, zaznaczają się mocno w dniu dzisiejszym i niewiele stracą na znaczeniu w najbliższej perspektywie budowania własnej pedagogii we współczesnym społeczeństwie ukraińskim. Eksperyment społeczny z komunistyczną utopią w USRR lat 1921–1939 determinował warunki, w których przyszło funkcjonować tam szkole – nie tyle ukraińskiej, ile radzieckiej – oraz określał sylwetkę osobową nauczyciela. Losy społeczeństwa symbolizowały wówczas dwie tragedie: Kozaków – ukraińskiej Wandy nad Donem i na Kubaniu oraz ludobójstwo poprzez głód w latach 30. Tragedie te rozgrywały się w warunkach wszechobecnego terroru oraz skrajnego „zrewolucjonizowania” systemu wychowania, w którym zatimizowano i podzielono rodziny, zawłaszczono młodzież, wyeliminowano religię i upartyjniono szkołę³. Mimo to Ukraina Radziecka (Wschodnia) stała się w 1939 roku, a następnie w latach 1944–1945 rezerwuarem sprawdzonych ideowo nauczycielskich kadr. Kadry te kierowano do nowych inkorporowanych do USRR terenów: Galicji Wschodniej, Bukowiny Północnej, Besarabii i Zakarpacia. Był to ważny wstęp do sowietyzacji tak osobiwie zjednoczonej Ukrainy. Początkowo ważną składową tego procesu stała się ukrainizacja systemu edukacji, równoległa do drastycznych przemian w sferze gospodarki, administracji i kultury.

Sygnalizowane zjawisko ukrainizacji, choć odwołujące się do szczątkowej tradycji lat 1917–1921 i później 1939–1941 było dla władz radzieckich taktyką przejściową. Zakładało bowiem w sobie zasadniczą sprzeczność z ideałem wychowania „człowieka radzieckiego”. Gdy dokonano aneksji Ukrainy Zachodniej, społeczeństwo ukraińskie przyłączonych terenów było w 1939 roku pobudzone nacjonalistycznie i dysponowało już ukraińskojęzycznym szkolnictwem oraz kadrami nauczycielskimi. Przejęte po II Rzeczypospolitej szkoły ukraińskie lub utrakwistyczne wraz z personelem zostały utrzymane, lecz skierowano do nich zaufanych nauczycieli z Ukrainy Wschodniej, a następnie dokonano zmian unifikujących te szkoły z ustrojem szkolnym całego ZSRR. Ukraińcy pobudzeni perspektywą autonomii przejmowali także szkoły polskie i szkoły innych grup etnicznych (czeskie, niemieckie, żydowskie). Można więc mówić o ukrainizacji

¹ Н. Брехунець, *Русифікація освітньої сфери України 50–80-х років XX ст. у сучасній історіографії*, „Історичний Журнал” 2004, № 6–7, s. 96–97.

² Od wystąpienia prof. Mychajło Hruszewskýego (marzec 1917 roku – „Problem ukraiński przestał istnieć. Istnieje wolny, wielki naród ukraiński, który buduje swój los w nowych warunkach wolności”) do ponownego opanowania Ukrainy przez Armię Czerwoną w 1944 roku.

³ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, t. 1, Londyn 1985, s. 55–70 i 214–215.

szkoły wszystkich szczebli i poziomów kształcenia, ukrainizacji placówek naukowych (np. Ossolineum) i kulturalnych. Szczególnie licznie były otwierane nowe ukraińskie dziesięciolatki⁴. Likwidowano natomiast wiele oddolnych społecznych inicjatyw oświatowych Ukraińców, które legitymowały się w okresie II Rzeczypospolitej znaczącą tradycją i miały do 1939 roku możliwości względnie swobodnego rozwoju⁵. Euforia ludności ukraińskiej po 17 września 1939 roku nie trwała jednak długo, bowiem represje władz komunistycznych dotknęły także ukraińską etnię na nieznaną wcześniej skalę. W efekcie wzrosła popularność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i miały miejsce inspirowane przez OUN ucieczki młodzieży ukraińskiej do Generalnej Guberni, gdzie Niemcy patronowali ośrodkom politycznym, szkoleniowym i paramilitarnym ukraińskich grup nacjonalistycznych.

Ponowne wkroczenie Niemców na Ukrainę w czerwcu 1941 roku po raz kolejny spowodowało zmiany w administracji samorządowej oraz zmianę ustroju szkolnego. Można mówić, iż rozpoczęła się wówczas wtórna ukrainizacja szkoły – zlikwidowano np. pozostałe jeszcze pojedyncze placówki polskojęzyczne oraz szkoły rosyjskojęzyczne. Mimo perturbacji i rozczarowań Ukraińców w sprawie utworzenia niepodległego państwa pod protektoratem III Rzeszy, w praktyce administracja, oświata i policja przeszły w ukraińskie ręce. Funkcjonowanie w latach 1941–1944 rozbudowanego systemu szkolnictwa ukraińskiego oraz administracji samorządowej przyczyniło się do wytworzenia na Ukrainie – w jej obu częściach, wschodniej i zachodniej – całkiem odmiennej sytuacji niż w okupowanej Generalnej Guberni. Polacy nie mogli dysponować wówczas szkolnictwem ani żadnymi elementami administracji (poza Radą Główną Opiekuńczą). Dla kwestii późniejszej ewolucji szkoły ukraińskiej w USRR po 1944 roku rzeczą najważniejszą były przyrost ukraińskich doświadczeń nauczycielskich oraz możliwość budowania własnej tradycji oświatowej i instytucjonalnej w warunkach względnie swobodnego funkcjonowania szkół ukraińskich w latach 1941–1944. Mimo że był to okres krótki, to jednak oświata ukraińska dysponowała wówczas faktycznym monopolem i nie była niczym skrzępowana – może poza ograniczoną liczbą kwalifikowanych kadr nauczycielskich, lecz wówczas także można było to nadrobić. Ważnym czynnikiem były także społeczne otoczenie szkoły ukraińskiej i relacje z innymi elementami systemu

⁴ W. Filar, *Wydarczenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*, Toruń 2008, s. 44–60; K. Śreniawska, *Polacy – Ukraińcy w Ossolineum 1939–1941*, Łódź 1987, s. 105–106.

⁵ Między innymi, we wrześniu 1939 r. została zlikwidowana organizacja społeczno-oświatowa „Proswita”; w styczniu 1940 r. likwidują Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki. Duże zasługi dla inicjatyw oświatowych, spółdzielczych, a także społecznie akceptowanej szkoły wniósł Henryk Józewski – w latach 1918–1921 Wiceminister Spraw Zagranicznych Ukraińskiej Republiki Ludowej, a w latach 1928–1938 Wojewoda Wołyński i zaufany współpracownik Józefa Piłsudskiego. Trzej Polacy: Józef Piłsudski, Henryk Józewski, Tadeusz Hołówko byli zwolennikami autonomii ukraińskiej, a także obiektami kilku zamachów ze strony Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (M. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Ossolineum 1988, s. 144–158; P. Zaleski, *Zarys dziejów Wołynia oraz stosunki demograficzno-społeczne od 1918–1939 r., Związek Harcerstwa Polskiego na Wołyniu. Chorągiew harcerek i harcerzy 1918–1939*, t. 1, cz. 1, Londyn 1997, s. 13–16).

wychowania, co przesądzało o doświadczeniu nauczycieli. Brak było napięć między ukraińską rodziną a ukraińską szkołą, swobodnie kształtowały się relacje z cerkwią prawosławną i unicką; złudzenie pozornie nieograniczoną perspektywą narodową spowodowało gwałtowny wzrost popularności i tak rozbudowanych nacjonalistycznych organizacji politycznych.

W niedalekiej przyszłości, począwszy od wczesnej wiosny 1943 roku, przejęte przez Ukraińców instytucje administracji, struktury militarne, a w pewnym stopniu także szkoły stały się podstawą rozbudowy podziemnych struktur OUN oraz jej zbrojnego ramienia – Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Dużą rolę w sygnalizowanej ewolucji ukraińskich postaw odgrywały zmienność sytuacji politycznej i militarnej na froncie wschodnim, decyzje polityczne podejmowane przez aliantów oraz podbudowa ideologiczna, którą nacjonalistyczny ruch ukraiński usiłował stworzyć przed wojną, a która następnie znalazła zastosowanie w ośrodkach szkoleniowych dla Ukraińców prowadzonych przez Niemców lub własnych ośrodkach szkoleniowych⁶.

Przywołane wyżej informacje nie mają na celu tworzenia „wiedzy sensacyjnej”, choć odwołują się do faktów historycznych. Najważniejszym skutkiem doświadczeń ukraińskich, a przede wszystkim doświadczeń inteligencji ukraińskiej (w tym nauczycieli) było stworzenie podstaw tradycji, którą wówczas wypracowywano, a która później w Ukrainie Radzieckiej miała zarówno wspierać, jak i obciążać ukraińskiego nauczyciela. Jest prawdopodobne, że proces ten w sposób ukryty, niejako pod skórą społecznych struktur, trwał z różnym natężeniem przez cały okres szkoły radzieckiej – szkoły ukraińskiej w USRR. Pomagał zachować tożsamość, chronić narodową kulturę, ale też stał się przyczyną świadomie projektowanej amnezji radzieckich manipulatorów historii i wychowania. Istotne jest także, iż liczba osób uczestniczących w strukturach oświatowych na Ukrainie w latach wojny, a także liczba Ukraińców tworzących wymienione poprzednio instytucje polityczne, militarne i administracyjne była znaczna i potęgowana poprzez kręgi rodzinne, gdzie władza radziecka nie mogła powstrzymać przekazu ustnego i przenoszonych tą drogą fragmentów mitu. Należy zaznaczyć, że przestrzeń owego mitu była bardzo duża – od legendy Wielkiej Wojny Ojczyźnianej do legendy UPA. Na tym tle istotne jest zaznaczenie „mitów drugiej kategorii” – kolejnych faz ukrainizacji szkoły, którą przecież z punktu widzenia tradycji oświatowej w USRR można traktować jako odzyskiwanie szkoły. Obiektywnie nie da się wykluczyć, iż pobudzenie narodowe lat 1939–1944, własne inicjatywy oświatowe, rodzima administracja, odtworzenie tradycji wojskowej w czasie wojny wpływały na postawy ukraińskich nauczycieli. Na pewno wpływ ten był zróżnicowany we wschodniej i zachodniej części kraju. Jednak doświadczenia tego nie można było zbyć w USRR po 1945 roku.

Należy zaznaczyć inne doświadczenie nauczycieli w latach wojny we wschodniej Ukrainie. Wielu z nich zostało wcielonych do wojska, w ich miejsce pojawili się nowi, a szkoła została ukierunkowana po 1941 roku na wychowanie paramilitarne i kształto-

⁶ W. Filar, op. cit., s. 50–57.

wanie patriotyzmu radzieckiego. Rzeczywistość, a następnie mit Wojny Ojczyźnianej stały się specjalnym celem i zadaniem wychowania, a następnie wrosły jako trwałe elementy kultury totalitarnej w „militaryzację edukacji”. Była to wojenna wersja znanych już wcześniej celów wychowania nowego człowieka – człowieka radzieckiego. Cele wojenne determinowały także cele kształcenia, które zostały sformalizowane pod koniec 1941 roku w Państwowym Instytucie Badawczym Szkół Ludowego Komisariatu Oświaty w postaci opracowania *Organizacja pracy oświatowo-wychowawczej w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej*. Według tych standardów zajęcia rozpoczęły się już we wrześniu 1941 roku w województwach Ukrainy niezajętych przez Niemców⁷. Ponadto opracowano wówczas inne dokumenty militaryzujące szkołę, a które zachowały swoją aktualność także po wojnie. Były to: *Elementy przysposobienia obronnego w nauczaniu matematyki, fizyki, chemii, geografii, Przygotowanie wojskowe oraz fizyczne uczniów, Przygotowanie uczniów do pracy rolniczej*⁸. Od 1942 roku do programu szkół został włączony także przedmiot przysposobienie wojskowe (Військова справа). Przedmiot ten łączył sporty obronne, sprawność wojskową z wiedzą taktyczną o walce zbrojnej i jej zabezpieczeniem medycznym⁹. Po zakończeniu wojny sygnalizowana grupa przedmiotów utrwaliła się w programach szkół ZSRR, choć ich nazwy ulegały do 1991 roku pewnym zmianom. Tak zmilitaryzowany program kształcenia i wychowania był obligatoryjny w całym ZSRR. Nauczyciele zostali włączeni w ów system wychowania. W odniesieniu do nauczycieli ukraińskich miało to miejsce początkowo w nieokupowanej części Ukrainy, a od 1945 roku także w jej zachodniej części. Powrót struktur radzieckich z całą komunistyczną fasadą na Ukrainę rodził dylematy ponownego prymatu indoktrynacji nad kształceniem i wychowaniem. W efekcie narodowe i nacjonalistyczne priorytety uwzględniane w edukacji przez nauczycieli w szkołach zachodniej Ukrainy do końca wojny były odmienne od zadań nauczycieli ukraińskich na wschodzie. Inne były też zespoły wartości i cele wychowania. Po 1944/1945 roku te dwie strategię szkolne i nauczycielskie musiały kolidować. Tylko po części mogły się dopełniać, zmodyfikować, lecz nigdy nie udało się żadnej z nich całkowicie wyeliminować. Można jedynie mówić o dwóch środkach ciężkości. Jeden odwoływał się do mitu Wojny Ojczyźnianej na wschodzie, a drugi do niezależnej idei narodowej na zachodzie. Krótki czas, gdy cała Ukraina była okupowana przez Niemców, powodował przenikanie się sygnalizowanych nastawień.

⁷ М. Левківський, О. Микитюк, *Історія педагогіки: Навчальний посібник*, Харків 2002, s. 216; А. Михащенко, *История общего образования в России в XX в.*, Курган 2000, s. 116 (za: Т. Земляная, О. Павлычева, *Правовое регулирование образования в СССР во время Великой Отечественной войны и в послевоенные годы*, <http://paedagogia.ru/attachments/article/172/zemlyanayapavlicheva.doc> (dostęp: 11.04.2012)).

⁸ *Организация учебно-воспитательной работы в школе в 1941/42 учебном году (материал для докладчиков на августовских учительских совещаниях)*. Управление начальных и средних школ НКП РСФСР. Гос. НИИ школ НКП РСФСР, „Учительская газета”, 17 sierpnia 1941 (za: Т. Земляная, О. Павлычева, op. cit., s. 6).

⁹ Т. Земляная, О. Павлычева, op. cit., s. 6.

Po wojnie szkoła ukraińska w nowym radzieckim wydaniu musiała uporać się z przeszłością, ale także ze względu na postawy społeczne w części zachodniej musiała uwzględnić realia w zawłaszczaniu społeczeństwa o całkiem odmiennej tradycji i mentalności. Społeczeństwo ukraińskie było zbyt duże, aby można je było po prostu wysiedlić, tak jak robiono to z innymi mniejszymi narodami. Poza standardowymi narzędziami presji realizatorem przebudowy społeczeństwa mieli stać się zunifikowana szkoła radzieckiej Ukrainy i jej nauczyciele. Początkowo jednak reakcja imperialna ZSRR była zróżnicowana. Na obszar USRR w jej nowym kształcie przeniesiono prawo oświatowe Związku Radzieckiego, które uwzględniało skutki wojny. Starano się zlikwidować zjawisko „bezprizornosti” dzieci w części wschodniej i sierotstwa w części zachodniej nowej republiki ukraińskiej, a także dokonać możliwie pełnej egzekucji obowiązku szkolnego dzieci i nastolatków i doprowadzić do uzupełnienia edukacji przez tych, którym wojna przerwała kształcenie¹⁰. Władza radziecka musiała wreszcie wypracować mechanizmy i instrumenty złamania oporu nauczycieli, zwłaszcza na Ukrainie Zachodniej. Opór zaznaczył się jednak także w środowisku nauczycielskim wschodniej części kraju, gdzie przebudzeniu i aktywizacji w wyniku doświadczeń wojny uległa inteligencja. Powracający na Ukrainę aparat władzy komunistycznej zastosował w 1944 i 1945 roku znacznie mniej wysublimowany system presji, niż we wrześniu–październiku 1939 roku. W pierwszej kolejności przystąpiono do unicestwienia Kościołów i wyeliminowania z systemu wychowania religii, choć dla fasady demokracji pozostawiono jeszcze ich szątkowe struktury. Przejęto i upaństwowiono wszystkie placówki oświatowe, opiekuńczo-wychowawcze, kulturalne i naukowe. Było to dla nowych władz trudne zadanie, biorąc pod uwagę straty osobowe nauczycieli, w tym zjawisko bojkotu w zachodniej Ukrainie lub wyjazdów za granicę (np. do Polski), oraz straty materialne obiektów szkolnych i ich wyposażenia w latach 1941–1944. Mimo to w 1945 roku na Ukrainie funkcjonowały już 27 242 szkoły¹¹. Liczby te przyrastały. W roku szkolnym 1950/1951 liczba szkół zwiększyła się do 31 055¹². Oznacza to, iż w nowej powojennej USRR szybko rozwiązano kwestię organizacji szkół oraz bazy dydaktycznej, a w tym kwestię zapewnienia odpowiedniej liczby nauczycieli. Ponadto zgodnie z ogólnozwiązkowymi regulacjami od 1949 roku wprowadzono siedmioletni obowiązek szkolny. Można zastanawiać się, na ile były to zmiany czysto administracyjne, bowiem żadna uchwała XIX zjazdu KPZR ani dyrektywa do pięciolatki 1951–1955 nie mogły „cudownie rozmnożyć – powiększyć” liczby nauczycieli. A to właśnie warunkowało zmiany w ukraińskiej – radzieckiej szkole.

Obok fetyszu wskaźników statystycznych podstawową troską radzieckiej władzy w USRR było zakończenie „wojny domowej” i zneutralizowanie opiniotwórczych grup

¹⁰ Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 31 мая 1935 года «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности».

¹¹ О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко, *Історія української школи і педагогіки. Навч. посібник*, Київ 2003, s. 459.

¹² *Народні освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917–1967*, Київ 1967, s. 275 (za: О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко, op. cit., s. 369).

społeczeństwa. Poważnym sygnałem społecznego oporu był fakt zbojkotowania w lutym 1946 roku wyborów do Rady Najwyższej ZSRR przez większość zachodnioukraińskich wyborców. Jak w każdym społeczeństwie nauczyciele ukraińscy tworzyli grupę opiniotwórczą, której nie można było w pełni wymienić przez delegowanie na Ukrainę Zachodnią nauczycieli z głębi ZSRR. Można było nimi manipulować i obsadzać ich na szkolnych etatach, lecz trudno było kupić ich sumienia. W procesie likwidacji struktur OUN – UPA zastosowano zróżnicowane instrumentarium: od akcji militarnych i terroru, połączonego z zasadą zbiorowej odpowiedzialności, do licznych amnestii oraz presji socjalnej. W latach 1944–1947 miało miejsce 6 amnestii. Przesądzająca okazała się amnestia ogłoszona w rozporządzeniu sowieckiego ministra spraw wewnętrznych Ukrainy W. Riasnego z 30 grudnia 1949 roku. Postępy w nacjonalizacji przemysłu i kolektywizacji rolnictwa, obok zapewnienia minimum socjalnego, współgrały z tą amnestią i w efekcie pozbawiły OUN – UPA bazy społecznej. Paradoksalnie podziemie nacjonalistyczne odwołało się wówczas do haseł antykapitalistycznych¹³. Baza ta uległa także zmianom w wyniku migracji dobrowolnych lub przymusowych, a przede wszystkim z powodu zsyłek do łagrów. Administracyjne zsyłanie do łagrów umożliwiło komunistom pozbycie się elementów wrogich z ich punktu widzenia. Dotyczyło to także części nauczycieli lub osób podejrzanych o kontakty z podziemnym ruchem oporu¹⁴. Część wysłano do innych republik ZSRR, a w to miejsce kierowano sprawdzonych „ludzi radzieckich”. Administracja i szkoła stały się stopniowo rosyjskojęzyczne i nie można było tego procesu powstrzymać jednorazowym aktem terroru (np. w drodze zamachu)¹⁵. W ciągu następnych dziesięciu lat Ukraina została zrusyfikowana.

Równolegle zwalczano podziemny ruch oporu OUN, dokonywano zmiany struktur gospodarczych, a od 1946 roku przeciwko wchłoniętemu do ZSRR społeczeństwu Ukrainy prowadzono „ofensywę ideologiczną”. W literaturze i żargonie obszaru postradzieckiego ofensywa ta nosi nazwę „żdanowszczyzny”, od nazwiska kierownika Wydziału KC KPZR ds. Kultury i Ideologii Andrieja Żdanowa. „Żdanowszczyzna” zrodziła się z napięć między społecznymi oczekiwaniami na powojenną liberalizację społeczno-kulturalną a wzrostem nadzoru ideologicznego w oświacie i kulturze. Był to trend nawrotu do przedwojennej „pryncypialnej linii partii na froncie oświaty”¹⁶. Cykl decyzji KC KPZR z lat 1946–1948 w sprawie czasopism, teatru, filmu, a nawet poszczególnych spektakli, oznaczał koniec wojennej liberalizacji i „walkę z kosmopolityzmem”¹⁷. Ozna-

¹³ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, t. 2, Londyn 1985, s. 125–126.

¹⁴ A. Applebaum, *GULAG*, Warszawa 2005, s. 454.

¹⁵ Reakcją nacjonalistów ukraińskich na tolerowanie nurtu moskalofilskiego przez namiestnika Galicji hr. Andrzeja Potockiego był zamach na niego 12 kwietnia 1908 roku. Czterdzieści lat później było to już niemożliwe.

¹⁶ С. Екельчик, *op. cit.*, s. 115.

¹⁷ *Постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) О журналах «Звезда» и «Ленинград» от 14 августа 1946 г.*, [w:] *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП (б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953*, Москва 1999, s. 587–591; *Постановление Оргбюро ЦК*

czało to także presję na ukraińską kulturę. Przykładem były represje wobec ukraińskiego poety Włodymyra Sojsury, któremu zarzucono „burżuazyjny kosmopolityzm”.

Władzy chodziło nie tylko o neutralizację intelektualnych elit, lecz także o zmanipulowanie „pamięci historycznej”. Stara zasada, że kto panuje nad przeszłością, kontroluje także przyszłość, znalazła zastosowanie po 1946 roku także w USRR, a w szczególności w jej zachodniej części. Według S. Jekelczyka, w ciągu kilku powojennych lat do szkół powszechnych byłej Galicji Wschodniej skierowano około 44 tys. nauczycieli z dawnego ZSRR¹⁸. Ułatwiała to nacisk ideologiczny na szkołę i przekształcało proces wychowania w indoktrynację. Szkoła eksponowała krytykę nacjonalizmu, redukowała rzeczywistość („fakty są przeciwko nam – tym gorzej dla faktów”) i apelowała o bolszewicką krytykę i samokrytykę. Apel o tyle paradoksalny, że w zachodniej części kraju poza aparatem władzy nie było bolszewików. Radziecka historia wychowania, ale także w znacznym stopniu współczesne rosyjska lub ukraińska eksponują liczbowe wskaźniki rozwoju szkół. Aspekty wychowawcze utożsamiają z ideologicznymi, a nad procesami rusyfikacji przechodzą do porządku dziennego. Dylemat wynikał jednak nie tylko z języka komunikacji, który dla każdego dużego imperium musiał być jednolity. Rusyfikacji podlegała cała kultura, a na tej bazie także mentalność ukraińskiego nauczyciela. Tą drogą zrusyfikowano i zideologizowano niemal całą przestrzeń edukacyjną Ukrainy – obu jej części¹⁹. Nie da się tego wytłumaczyć, co wprawdzie usiłuje dowieść L. Szewczenko, rozpowszechnieniem i wzmocnieniem pozycji języka rosyjskiego wśród nauczycieli i uczniów ewakuowanych w latach 1941–1942 do Rosji ukraińskich instytucji oświatowych²⁰.

Dodatkowym czynnikiem rusyfikacji i sowietyzacji w województwach zachodnich Ukrainy od 1946 roku był swoisty desant pracowników etatowych KPZR i Komsomołu, specjalistów technicznych, urzędników oraz funkcjonariuszy resortów mundurowych. Była to grupa ponad 86 tys. rosyjskojęzycznych specjalistów²¹. Biurokracja rosyjskojęzyczna marginalizowała lub rugowała język ukraiński. Pośrednio zapowiedź tego procesu zawierało wystąpienie ludowego komisarza do spraw zagranicznych Dmytra Manuilskiego w styczniu 1945 roku do uczestników konferencji nauczycielskiej we Lwowie. W swoim wystąpieniu określił on Związek Radziecki jako lokomotywę modernizacji

ВКП(б) «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению», [w:] Власть и художественная интеллигенция..., op. cit., s. 591–596; Постановление Орбюро ЦК ВКП(б) «О кинофильме «Большая жизнь» от 4 сентября 1946 г., [w:] Власть и художественная интеллигенция..., op. cit., s. 598–602; Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) Об опере «Великая дружба» В. Мурадели от 10 февраля 1948 г., [w:] Власть и художественная интеллигенция..., op. cit., s. 598–602.

¹⁸ Т. Земляная, О. Павлычева, op. cit., s. 16; С. Єкельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, s. 94.

¹⁹ Н. Брехунець, op. cit., s. 97.

²⁰ Zob. Л. Шевченко, *Культурно – ідеологічні процеси в Україні 40–50-х рр.*, „Український історичний журнал” 1992, № 7–8.

²¹ Б. Буйак, *Розвиток промислової сфери західних областей Української РСР протягом 1944–1958 рр.*, Тернопіль 2001, cz. 1, s. 63.

gospodarczo zacofanego regionu²². Taką lokomotywą kultury miała być rusyfikacja. Ideologia determinowała również treści podręczników szkolnych oraz treści przekazu w szkolnictwie wyższym. Szczególną nieufnością nowa władza darzyła prace napisane w tradycji lwowskiej szkoły historycznej²³. Przykładem niejako akademickim był incydent na uniwersytecie w Użhorodzie, gdzie wobec braku „prawomyślnego” skryptu, a w obawie przed „podejrzany ideologicznie” zrezygnowano z przedmiotu²⁴. Nowe władze partyjne zajmowały się także kontrolą dydaktyki historii w kilku województwach ukraińskich. Zorganizował ją Oddział ds. Szkół KC KPU. Jego inspektorzy stwierdzili wiele niedociągnięć i uchybień w treściach ideologicznych lekcji historii w szkołach Lwowa; natomiast wysoko ocenili placówki i nauczycieli wschodniej Ukrainy. S. Jekielczyk oceniał to następująco: „koło ideologiczne zakreśliło się. Nauczyciele krytykowali autorów podręczników. Historycy przerzucali odpowiedzialność na ideologów, a miejscowi funkcjonariusze (partyjni) łagodzili ostrość tych pytań”²⁵. Ministerstwo edukacji USRR zalecało nauczycielom zwiedzanie wraz z uczniami miejsc historycznych i muzeów. Przynajmniej w przypadku byłej Galicji Wschodniej było to zalecenie absurdalne, bowiem historia materialna potwierdzała inną przeszłość niż treść lekcji²⁶.

Lata stalinizmu wieńczyła śmierć Józefa Stalina, ale zarazem był to kres edukacyjnej i kulturowej pacyfikacji Ukrainy. Zmiana władzy mogła być dobrą przesłanką, bowiem biografia nowego pierwszego sekretarza KC KPZR Nikity Chruszczowa wiązała się ściśle z USRR. Odwilż polityczna i kulturowa w ZSRR rozpoczęła się nieco wcześniej niż w PRL. Dzięki sygnalizowanej personalnej relacji liberalizacja życia była odczuwana już od połowy 1953 roku. Ukraińska inteligencja, a w tym nauczyciele, przynajmniej teoretycznie mogli upomnieć się o swoją kulturę. Równoległe, choć z pewnym opóźnieniem, przygotowano nową ustawę *O wzmocnieniu związku pomiędzy szkołą a życiem oraz dalszym rozwoju systemu oświaty w ZSRR*²⁷. Ustawa przyjęta 24 grudnia 1958 roku przez Radę Najwyższą ZSRR opierała się na ośmioletnim obowiązkach szkolnym, jednocześnie czyniła z języka nauczania przedmiot pozornego sporu. Formalnie wybór przesądzały rodzice, lecz jeśli był to inny język niż rosyjski, szanse dziecka na edukacyjną i życiową karierę gwałtownie malały. Zrodziła się więc dzięki decyzjom administracyjnym centrum alternatywa: edukacja w języku ojczystym jako prywatna sprawa albo legalna rusyfikacja²⁸. Ustawa wywołała protesty wśród inteligencji, lecz należy sądzić, że były one słabsze wśród nauczycieli, którzy wówczas już wszyscy byli pracownikami

²² С. Єкельчик, *op. cit.*, s. 95.

²³ С. Єкельчик, *op. cit.*, s. 116–119.

²⁴ *Ibidem*, s. 141.

²⁵ *Ibidem*, s. 142.

²⁶ *Ibidem*, s. 183.

²⁷ Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР, http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5337.htm (dostęp: 18.04.2012).

²⁸ Н. Брехунець, *op. cit.*, s. 99.

państwowymi²⁹. Na Ukrainie liczba szkół z rosyjskim językiem nauczania zwiększyła się z 4192 w 1959 roku do 4703 w 1965 roku. Odpowiednio zmalała liczba szkół ukraińskich – z 25 308 do 23 574, przy czym we wschodniej Ukrainie i w dużych miastach wskaźniki jeszcze bardziej potwierdzały efektywność rusyfikacji. Np. w Charkowie 87% uczniów, w Odessie 87,9% uczniów, a w Kijowie ok. 70% uczniów uczęszczało do szkół rosyjskojęzycznych³⁰. Odpowiednio do tego były dostosowane postawy nauczycieli: respektujące społeczne oczekiwania na prowincji, a życzenia centrum partyjnego w ośrodkach miejskich.

Ważnym dylematem, który dotyczył także nauczycieli, była kwestia postaw światopoglądowych. Religia była ważnym elementem kształtowania świadomości narodowej Ukraińców. Lata 50. przesądziły o zmianie. Ukraińska szkoła lat 60. mimo liberalizacji postalinowskiej odwoływała się jeszcze bardziej do ateizmu. Reprezentatywny jest w tym zakresie pogląd ówczesnego działacza oświatowego i ukraińskiego pedagoga Ołesija Ruśka: „Szkoła radziecka powołana do wychowania wszechstronnie przygotowanych budowniczych społeczeństwa komunistycznego. W trosce o wszechstronny rozwój młodego pokolenia, pedagogzy radzieccy powinni wzmocnić w świadomości naszej młodzieży światopogląd naukowy, prowadzić nieustanną walkę z jakimkolwiek przejawem religijnych uprzedzeń. (...) Niestety, zdarzają się przypadki, gdy ideologia religijna na skutek wpływu pewnego otoczenia zatruwa świadomość młodzieży. Duchowieństwo oraz sekciarze dokładają wiele sił by wyrzucić wpływ na młodzież; w miejscach, gdzie nie ma ofensywnej propagandy ateistycznej, prowadzonej w odpowiedni sposób, nie rzadko oni osiągają swój cel”³¹. Jest to cytat publikacji z 1962 roku, zapożyczony z artykułu tegoż autora pt. *Pytania naukowego wychowania ateistycznego w szkołach*³². Pisał to Ukraińiec, dyrektor Ukraińskiego Instytutu Badań nad Pedagogiką, a zarazem prezydent Stowarzyszenia Pedagogów Ukrainy, 17 lat po doświadczeniach wojny i ukraińskiej tragedii. Takie właśnie dyrektywy były realizowane w ukraińskich szkołach i przez ukraińskich nauczycieli. Równoległe do tego w latach 50. i 60. doprowadzono do likwidacji klasztorów oraz przeszło tysiąca kościołów w zachodniej Ukrainie³³. W optyce i odczuciach Ukraińców radziecki totalitaryzm wszedł po śmierci Stalina w fazę kryzysu. Zmiany personalne w instytucjach politycznych oraz społecznych i kulturalnych dowodziły od jesieni 1953 roku wzrostu znaczenia lokalnych ukraińskich elit. Nie oznaczało to jednak osłabienia dominacji KPZR.

Na Ukrainie destalinizację traktuje się trzyetapowo. Etap pierwszy to okres od wiosny 1953 roku do początku 1956 roku³⁴. Wówczas miały miejsce rehabilitacje części stali-

²⁹ Ibidem.

³⁰ *Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.*, Київ 2007, s. 893.

³¹ А. Русько, Вопросы научно-атеистического воспитания в школе, в: Антология педагогической мысли Украинской СССР, Москва 1988, s. 483.

³² Ibidem, s. 483–486.

³³ *Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.*, s. 893.

³⁴ *Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.*, s. 882.

nowskich ofiar oraz zlikwidowano trybunały wojenne NKWD jako pozaprawne i pozasądowe instrumenty terroru społecznego. Także wówczas stopniowo ograniczano represje wobec znanych ukraińskich działaczy kultury i oświaty (np. Ołeksandra Dowżenki i Wołodomyra Sosjury). Dwa następne etapy destalinizacji w latach 1956–1961, a następnie od jesieni 1961 roku do jesieni 1964 roku charakteryzowały się niekonsekwencjami w postępowaniu władzy i przesłankami wycofywania się kierownictwa KPZR ze społecznych ustępstw, jednak łącznie trzy etapy destalinizacji poprawiły ogólną atmosferę na Ukrainie. Z dzisiejszego punktu widzenia była to odwilż pozorna, którą Wołodomyr Reprynczew nazywa „rozstrzelanym odrodzeniem”³⁵. Liberalizacja życia narodowego i kulturalnego wymuszała rozszerzenie praw republik narodowych do zwiększonej samorządności. Odejście od pełnej centralizacji zwiększało także możliwości rozwoju rodzimego języka jako nośnika kultury. W dobie sygnalizowanej odwilży ukazało się kilka nowych ukraińskojęzycznych czasopism i periodyków społeczno-kulturalnych (np. «Мистецтво», «Український історичний журнал»³⁶). Postęp zauważalny był jednak głównie w pierwszym etapie destalinizacji, gdy zwiększały się nakłady ukraińskojęzycznej prasy lub wydań książkowych. W kolejnych etapach wielkości te uległy zmniejszeniu³⁷. W radzieckiej pedagogice zaznaczył się także ukraiński akcent – Wasyl Suchomliński, który jako „ukraiński teoretyzujący prowincjusz” zaczął być dostrzegany obok Antona Makarenki. Zasługą Suchomlińskiego było zwrócenie uwagi na humanizm jako wartość przewyższającą produktywizm. W pewnym stopniu w realiach ZSRR, gdzie humanizm mógł być tylko deklaracyjny, były to poglądy obrazoburcze. Faktycznie bowiem Wasyl Suchomliński dokonał krytyki poglądów Makarenki, a więc kanonów radzieckiej pedagogiki. Był on także, jako Ukrainiec i osoba zajmująca się etnopedagogiką, związany z kulturą miejscową i starał się włączyć w wysiłki ówczesnej inteligencji ukraińskiej, zmierzające do odrodzenia narodowego i przezwyciężenia kompleksu prowincjonalności³⁸.

Fikcja liberalizacji powodowała, iż pedagodzy ukraińscy skupili się na neutralnych ideologicznie treściach kształcenia (matematyka, fizyka, języki obce) lub metodyce. Nurt ten reprezentowali m.in.: Mykoła Gudzyk, Wiktor Szatałow czy Ołeksandr Zacharczenko. Znakiem czasu dla ukraińskiej pedagogiki były spory komunistycznych urzędników obu administracyjnych centrów w Moskwie i Kijowie o tzw. „inżynierię pedagogiczną” Szatałowa. Po dziesięciu latach spory zostały rozwiązane, także administracyjnie, w postaci zarządzenia Ministerstwa Oświaty ZSRR z 1987 roku. *O sposobach rozwijania dorobku W. F. Szatałowa i wykorzystaniu tego dorobku w praktyce pedago-*

³⁵ W. Reprynczew, *Ukraińskie obrachunki z przeszłością*, [w:] *Obrachunki z przeszłością*, red. W. Boro-dziej, Warszawa 1997, s. 104.

³⁶ „Sztuka” oraz „Ukraińskie Czasopismo Historyczne”.

³⁷ *Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.*, s. 891–892.

³⁸ M. Bybluk, *Rzecz o upadłych bogach radzieckiego panteonu pedagogicznego*, „Kultura i Edukacja” 1995, nr 2, s. 59–61.

gicznej³⁹. Centralny sposób reformowania oświaty oraz sterowania pedagogiką potwierdzały zmiany ustroju szkolnego w latach 1964–1972, które doprowadziły do upowszechnienia obowiązkowej dziesięciolatki w 1973 roku⁴⁰. Dla społeczeństwa ukraińskiego oznaczały jednocześnie kolejną fazę rusyfikacji. W 1972 roku ukazało się rozporządzenie o nauczaniu i wykładaniu języka rosyjskiego i literatury, poprzedzone wyrugowaniem języka ukraińskiego z procedur przewodów doktorskich. Sześć lat później rusyfikację przyspieszono poprzez decyzję KC KPZR *O sposobach dalszego doskonalenia nauczania i wykładania języka rosyjskiego w republikach radzieckich*, a także w wyniku administracyjnych zarządzeń o wzmocnieniu nauczania języka rosyjskiego w szkołach⁴¹. W efekcie język rosyjski zdominował kształcenie i wychowanie ukraińskich uczniów w szkołach miejskich. Prezentowane niżej zestawienie obrazuje dynamikę rozwoju tego języka jako języka nauczania, co w gruncie rzeczy nie zmieniło sytuacji, ponieważ w 1991 roku na Ukrainie było 45% szkół z ukraińskim językiem nauczania, a 54% – z rosyjskim⁴².

Tab. 1. Zestawienie liczby szkół, uczniów oraz rozkład języka nauczania na Ukrainie

Język nauczania		Liczba szkół (tys.) i uczniów (mln.)			
		1965/1966	1970/1971	1978/1979	2009/2011
ukraiński	Liczba szkół	23 674	21 953	17 200	16,7
	Liczba uczniów	4 485,5	4 520,6	3 800	–
rosyjski	Liczba szkół	4703	4858	4200	1,2
	Liczba uczniów	2 465,7	2 908,5	2 600	–

Źródło: О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко, *op. cit.*, s. 372; Wypowiedź ministra oświaty i edukacji Ukrainy Dmytra Tabacznyka, <http://osvita.ua/school/news/18992/>, 04.2012.

³⁹ Idem, *Nowa metodyka nauczania Wiktora Szatałowa*, „Kultura i Edukacja” 1994, nr 2–3, s. 75–76.

⁴⁰ Постановление от 20 июня 1972 г. n 463 «О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшему развитию общеобразовательной школы», http://www.lawrus-sia.ru/texts/legal_346/doc346a512x652.htm (dostęp: 18.04.2012). Zmiany te, obok raportu Komitetu Ekspertów *O stanie oświaty w PRL z 1973 roku*, inspirowały w Polsce Ministra Oświaty Jerzego Kuberskiego do próby wprowadzenia dziesięciolatki i stały się punktem wyjściowym tzw. reformy Kuberskiego.

⁴¹ Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 1978 г. «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и изложения русского языка в союзных республиках»; Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 27 мая 1983 г. «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик».

⁴² В. Малинкович, *Степень українізації освіти на Україні*, <http://www.igpi.ru/info/people/malink/1111152776.html> (dostęp: 24.04.2012).

Nauczyciele ukraińscy stanęli wobec ciągu faktów dokonanych i zostali w nie wkomponowani. Szkoła tamtego okresu kumulowała wszystkie negatywne cechy charakterystyczne dla stagnacji komunizmu i ZSRR doby Breżniewa. Formalizmom, biurokracji, kłamstwu i niekompetencji towarzyszyły ambicje miejscowej władzy występującej w roli (nie tylko ideologicznego) „meganauczyciela” i kontrolera⁴³. Na kondycji ukraińskiej szkoły i nauczycieli musiały się także odbijać rozgrywki między obu partyjnymi lub administracyjnymi centrami ZSRR i USRR. Przejawy nadmiernej samodzielności I Sekretarza KC KPU Szelesta kosztowały go załamanie kariery. Został w 1972 roku oskarżony o nacjonalizm i usunięty ze stanowiska, mimo że w latach 70. w Biurze Politycznym KC KPZR większość stanowili Ukraińcy⁴⁴. To jeszcze bardziej przyczyniło się do wzmocnienia rusyfikacji ukraińskiej szkoły. Reakcją społeczeństwa było niezadowolenie z władzy i odrodzenie się u inteligencji dumy narodowej⁴⁵. Nauczyciele ukraińscy zostali postawieni pomiędzy przystawionym młotem a kowadłem. Napięcie społeczne wzmożło się także w wyniku perturbacji władz Breżniew–Andropow–Czernienko. Zapowiedzi zmian okazały się pierwsze przejawy opozycji na Ukrainie, co symbolizowało założenie przez nauczyciela Ołeksy Tychiego ukraińskiej Grupy Helsińskiej. Tichyj był prześladowany i zmarł na zesłaniu w łagrze. Natomiast zbiorowe protesty, z głódówkami studentów włącznie, miały miejsce dopiero w latach 1989–1990⁴⁶.

Reforma szkolnictwa w ZSRR z 1984 roku zakładała wdrożenie uczniów do marksistowsko-leninowskiego światopoglądu (...) poprawę nauczania języka rosyjskiego”. Dotyczyła w całej rozciągłości USRR, a więc określała również zadania nauczycieli. Ogólny spadek prestiżu wykształcenia oznaczał wówczas także obniżenie prestiżu ukraińskiego nauczyciela, przekładał się na pedagogiczny i dydaktyczny formalizm, „w warunkach totalnej kontroli ukształtowała się osobowość, która cierpi na apatię społeczną, bierność oraz postawę zubożenia. Bez wątpienia, atrakcyjny ideał wszechstronnie rozwiniętej osobistości okazał się jedynie deklaracją oraz hasłem, cele, zwłaszcza cele pedagogiczne, były zbyt niewyraźne. Deklaratywność celów edukacji radzieckiej była obciążona systemowym niedbalstwem wobec realnych możliwości gospodarki krajowej oraz aktualnych tendencji rozwoju światowego”⁴⁷.

⁴³ О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко, op. cit., s. 374.

⁴⁴ M. Heller, A. Niekricz, t. 2, op. cit., s. 304. Na zaproszenie władz w 1966 roku Lwów odwiedził Myrosław Siczynskij, który w 1908 roku zastrzelił namiestnika Galicji Andrzeja Potockiego tolerującego prorosyjską frakcję ukraińską (C. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908*, Toruń 1997, s. 242).

⁴⁵ W. Reprynczew, op. cit., s. 104.

⁴⁶ M. Heller, A. Niekricz, tom 2, op. cit., s. 350 (oficjalnie łagry już nie istniały w ZSRR); L. Wasiljewa, *Spoleczno-polityczne i ekonomiczne aspekty przemian Ukrainy*, „Studia i Materiały Centrum Badań Wschodnich” (S i M CBW), z. 13, Warszawa 1991, s. 24–25.

⁴⁷ С. Ивашевский, *Диалектика идеалов и правовых норм в системе советского образования*, <http://www.lexed.ru/pravo/journ/0310/iva.doc> (dostęp: 17.04.2012).

Na tym tle Czarnobyl wywołał edukacyjny i polityczny szok⁴⁸. Głośność oraz eufemizm „nowe polityczne myślenie” pełniły po tej katastrofie jedynie rolę znieczulenia. Przypisane personalnie M. Gorbaczowowi niczego nie zmieniały i niczego nie wносиły w realia USRR. Dopiero suma sygnalizowanych zjawisk i wydarzeń doprowadzała stopniowo do społecznego pobudzenia. Do społeczeństwa zaczęły także przenikać treści wiedzy wcześniej eliminowanej, przestawały bowiem być skuteczne technologiczne bariery komunikacyjne z Zachodem.

Komunizm był płaszczyzną likwidacji edukacyjnych różnic, kulturowych odmienności, a także różnic w myśleniu o wychowaniu. Na tej płaszczyźnie pedagogika miała stać się uniwersalną instrukcją formowania człowieka, a realizatorem zapisów tejże instrukcji miał być socjalistyczny nauczyciel. W tym kontekście należałoby wrócić do pytania wyjściowego – o kredyt społecznego zaufania.

Bez względu na dziejowe zakręty Wasyla i Łesię czy Jasia i Małgosię trzeba było nauczyć czytać, niekoniecznie w języku ojczyzny światowego proletariatu. Dzieci i młodzież trzeba było także wychować w kręgu realnej kultury małej ojczyzny. Z tej misji nauczyciele ukraińscy i polscy wywiązali się poprawnie. Uwarunkowania ich pracy były podobne. Na Ukrainie ważną rolę pełniły mity edukacyjne, które budowano na doświadczeniach i tradycji szkół z lat 1939–1944. Podobnie było w Polsce, gdzie „przedwojenna szkoła – przedwojenna matura – przedwojenny nauczyciel” stały się w PRL-u synonimem edukacyjnej jakości. Tragiczne były losy polityczne Ukrainy, podobnie jak Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej. W przypadkach obu społeczeństw miały miejsce próby zredukowania ich kultury na rzecz utopii komunizmu. Nauczyciele w szkołach obu krajów byli poddawani presji lub instrumentalizowani, a możliwości ich oporu lub otwartego sprzeciwu były ograniczone. W znacznie gorszej sytuacji znajdowała się szkoła ukraińska zmuszona przyjąć model radziecki, tym bardziej że nie mogła odwołać się do części wyeliminowanych elementów systemu wychowania (np. Cerkwi czy autentycznego ruchu młodzieżowego). Natomiast kapitałem kulturowym nauczycieli ukraińskich były tradycja i sygnalizowane mity oraz ustny przekaz rodzinny. W przeciwieństwie do społeczeństwa polskiego ukraińskie nie mogło odwołać się do realnego wsparcia diaspory przebywającej na emigracji. Podstawowe znaczenie miała edukacyjna praca organiczna, w której nauczyciele ukraińscy sprawdzili się znakomicie. W tym kontekście należy uznać, że ocalenie ukraińskiej duszy i kultury przed radzieckimi standardami powiodło się nauczycielom i jest to obok rodzinnych środowisk wychowania ich największa zasługa.

W 1992 roku do ukraińskiego społeczeństwa doszła świadomość, że ma własną ojczyznę zamiast abstrakcyjnej „jednej szóstej części planety”. Odbyło się to jednak w imperialnych konwulsjach naruszenia suwerenności Ukrainy przez wojska specjalne ZSRR, egzekwujące przymusowy pobór młodzieży ukraińskiej do Armii Radzieckiej w 1991 roku. Był to dziwny wyraz „nowego politycznego myślenia”. Podobnie jak tzw. „ustawa

⁴⁸ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст., s. 918.

o niewychodzeniu” (ze składu ZSRR)⁴⁹. Jednak to nie tylko geopolityka powoduje, że współczesna Ukraina zdaje się niekiedy myśleć, iż ma tylko jednego sąsiada – Rosję. Być może jest to jednak główny skutek „głębokiego zanurzenia w radzieckim, a następnie postradzieckim antropologicznym standardzie, z którym jeszcze będzie się zmagać niejedno pokolenie Ukraińców”⁵⁰. A to oznacza, iż misja ukraińskiego nauczyciela trwać będzie nadal. Podstawą pedagogicznego optymizmu jest natomiast to, że nauczycielskie pokolenie Ołeksy Tichego wychowało pokolenie Jurija Andruchowycza, autora powyższego cytatu. Nauczyciel ukraiński, podobnie jak jego odpowiednik w większości byłych krajów socjalistycznych, pełnił równocześnie rolę podmiotu i przedmiotu procesów edukacyjnych. Miało to miejsce na tle sowietyzacji życia społeczno-kulturalnego, rusyfikacji szkoły i ateizmu jako strategii wychowania. Trudno jest precyzyjnie określić granice etyki i obowiązku w zawodach moralnie konfliktowych. Można natomiast jednoznacznie powiedzieć, że być nauczycielem w USRR było trudniej niż w PRL-u.

⁴⁹ O. M. Gonczarenko, *Bezpieczeństwo narodowe a suwerenność państwowa Ukrainy*, S i M CBW, z. 17, Warszawa 1991, s. 12 i 18; I. Ziaziun, *Mniejszości narodowe Ukrainy – wykształcenie, kultura, status społeczny*, [w:] *Oświata etniczna w Europie Środkowej*, red. Z. Jasiński, T. Lewowicki, Opole 2001, s. 271–272.

⁵⁰ J. Andruchowycz, *Fantazje na temat otwartości*, „Dialog” 2003, nr 64, s. 31; J. Hrycak, *Bandera wasz i nasz*, „Polityka” 2009, nr 33, s. 76. Wiele wskazuje na to, iż dodatkowym utrudnieniem jest fakt, że część społeczeństwa i „ukraiński rząd nadal nie może się obyć bez pewnej porcji... narodowej, ukraińskiej wersji przeszłości historycznej” (J. Hrycak, *Wołyń w ukraińskiej pamięci*, „Dialog” 2003, nr 64, s. 53).